ख्लेकारघोरवरः

~~२५७~~

२५०

४० पत्राणि

नं. २५०६

कव्य

॥ अलंकारशेखर. पत्र ४०

९३

५४०

॥श्रीगणपतयेनमः॥ ॥प्राणाङ्कुशोदरीणांराधानयनानांसर्वस्वम्।तेजस्त
मालनीलंशरणागतवज्रपञ्जरंवन्दे॥१॥स्वप्रकाशचिदानन्दमयायपरमा
त्मने। विद्यानिविउद्धृत्तभास्करायनमोस्त्विह ॥२॥अन्याःकाव्यकृतीर्वि
तायविहितायेसमपर्वम्मयातेनकीर्त्तिर्वसंज्ञवव्यसनिभिःशक्याःपरस्त्वदि
तुम्।इत्यालोच्यहृदामदालसवधूपादारविन्दक्वणन्मञ्जीरध्वनिकोमलोय
मधुनाप्रस्तूयतेप्रक्रमः॥३॥आसीत्तस्यार्थेपृथ्वीरमणाकलिनीहस्तहेमस्त राम०
मासःकीर्त्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः।राजद्राजन्य १

राजीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पादपीठः प्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितन
हुषो रामचन्द्रोवनीन्द्रः ॥४॥ मित्राणामतिपालयंस्त्रिजगतीकीर्त्तीस्सुनाह्लादय
न्शात्रवाणां हृदयंप्रतापदहनेनात्रिक्षितिं ज्वालयन् । सर्वस्वेन कृतार्थयन्द्विजग
णान्क्षेत्रान्नस्वैस्तोषयन्नेषप्रौढमनाश्चिरायवभुजे समग्रांसर्वां मेदिनीम् ॥५॥
स्तत्रामोह्यामदिल्लीपरिवृढविलसत्काविलस्थाणिमन्त्रौः प्रक्रान्तेप्रौढयुद्धेस
मदलयदसौ कोटिशोवैरिवीराञ्शपत्स्वान्मांसास्थिमेदः कलुषितवसुधाप्रो
ज्झ्यतां स्वाकलय्याधां यातान्वैरिवर्गान्क्षितिमपि सहसा जेतृकामोजगाम ॥६॥

क्षीराम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो रामचन्द्रादस्मादुद्यत्प्रतापः समज
२ नि सुमना धर्म्मचन्द्रो नरेन्द्रः। यस्याद्यापि प्रसन्नस्मितसुभगमुखाः स्विद्यदच्छक
पोला रोमाञ्चवत्तन्न भव्यास्त्रिदशयुवतयो हन्त गायन्ति कीर्त्तिः ॥७॥ निःक्रा
न्तं सदनादुदैक्षि भगवानम्भोजिनीवल्लभस्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनी
सौरभ्यमेदस्विनः। विश्रान्तं गिरिकाननेषु निविडच्छायेषु भाग्योदयादित्थं स्मे
रमुखाः वत्तिविपदं यद्वैरिवामभ्रुवः ॥८॥ प्रत्यर्थिभूपनिरवग्रहराज्यल राम०
क्ष्मीधम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः। तस्मादजायत समस्तगुणाभि २

णमौ माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशक्रः ॥ ९ ॥ काव्यालङ्कारपारङ्गमं मतिरखि
लस्मा भर्त्तां चक्रवर्त्ती सर्वेषामस्तु काव्ये मतिरतिनिपुणोत्याशये सन्निवेश्यावे
दात्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सन्नियुज्य श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षिति
पतितिलको ग्रन्थमेतत्स्विधत्ते ॥ १० ॥ बहुदोषोपि विदोषः क्रियते सुजनेन वारुणि
इव हरिणा । गुणवदपि निर्गुणीयति दुर्जनतो मक्षिकात इव प्रस्तम् ॥ ११ ॥ परो
द्वेगपरानन्दे खलसज्जनयोर्द्वयोः । स्वभाव एव शरणं विपर्ययस्तयोरिव ॥ १२ ॥
अलङ्कारविद्यामत्र करोद्भगवान् शौद्धोदनिः परमकारुणिकः स्वशास्त्रेमव

२ त्तेपि ष्ठानं प्रथमं काव्यस्वरूपमाह। काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत्। आ
दिपदेनालङ्कारपरिग्रहः। तथाच तदुभयान्यतरवत्त्वं लक्षणम्। अन्यतरत्त्वं
3 च तदन्यान्यत्वम्। सुखविशेषसाधनत्वं वा लक्षणम्। समुदायार्थमन्येपि तदु
भयमस्त्येवेति द्रष्टव्यः। अदृष्ट द्वारा तद्धेतुशब्देऽतिव्याप्तेराह श्रुतमिति सदितिशे
षः। सुखे वैजात्यं सर्वानुभवसिद्धम्। केचित्तु तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनल
ङ्कृती पुनः क्वापीत्याहुः। रसप्रतिपत्तिद्वारा सुखविशेषसाधनं वाक्यं काव्यमित्यप रम॰
रेक। तुपदावलीकाव्यं न तु निर्दोषगुणावद्वाहि काव्यदोषाणामपरिगणाना २

पत्तेः। नचदोषाभावघटितकाव्यत्वज्ञानार्थमेवप्रतियोगिपरिगणनमितिवा
च्यंतथैतत्काव्यंदुष्टमित्यनुद्भावनापत्तेः। इदंकाव्यमेवनेत्यभिधानस्यैवोचित
त्वादित्याहुःतन्नतथायंहेतुराभासइतिवदुपपत्तेः व्याप्तपक्षधर्मस्यैवहेतुत्वा
त्। नचहेतुत्वेनाभिमतइतिवाच्यंतुल्यत्वादिति। वस्तुतस्तुकाव्यंपृथगेवयत्रदो
षगुणादिचिन्तानहिदुष्टंशरीरंशरीरमेवनभवतीतिकीर्त्यादिरूपफलसाधनता
तुविशिष्टस्ययदाह। साधुशब्दार्थसम्बन्धंगुणालङ्कारभूषितम्। स्फुटरीतिर
सोपेतंकाव्यंकुर्वीतकीर्त्तये। आहुस्तु। निर्दोषंगुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।

रसान्वितंकविःकुर्वन्प्रीतिंकीर्त्तिंचविन्दतीति।प्रवृत्त्यौपयिकंफलमाह।हितायसु
४ कविःकुर्य्यात।सुकवेरेवहितमन्यस्यतुप्रतिकूलमिदमितिभावः।तदुक्तम।गोगौ
कामदुघासम्यक्प्रयुक्तास्मर्यतेबुधैः।दुःप्रयुक्ताःपुनर्गोत्वंप्रयोक्तुःसैवशंसति
इति। त्ताघ्यःश्यामरपरिषदिकवयतिहोलाककर्त्तापि।यस्मैस्पृहयतिविद्वां
स्तत्काव्यंकाव्यमित्याहुः।अर्थैःकृतार्थयत्येकेवृन्दनायदवःपरोऽभयत्रप्रवीणा
येतएवकवयोमताः।हितमाहश्रीपादः।लाभःपूजाख्यातिर्धर्मःकामश्चमो राम
क्षश्चदुःखानिष्टप्राप्तित्यागोज्ञानफलानिकाव्यस्य।इष्टेतिगोवृषन्यायात।अ ४

ऊस्वाकाव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतयोसद्यःपरनिर्वृतयेकान्तास
म्मिततयोपदेशयुजा हृद्यास्तु।श्रोतॄणांह्लादमहानन्दः सस्वस्मिन्नाभिमानिकः।
तत्कालफलमेतावत्क्रमात्कीर्त्तिधर्मादिकमान वंसर्वैः सुकविरेवस्यादित्यत
आह।तद्धेतुः प्रतिभादिकम।तदाह प्रतिभाकारणंतस्या।व्युत्पत्तिस्तुविभूषणा
म।भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः काव्यस्यैषाव्य-वस्थितिः।व्युत्पत्तिर्नीनातत्त्वज्ञानम।आ
ऊस्वशक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात।काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहे
तुस्तदुद्भवेशक्तिः प्रायविशेषः सएवप्रतिभेत्युच्यते।व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रि

तर्यं काव्यसाधनमिति। श्रीपादस्तु परिशीलितकाव्यवर्त्मनां कविसंसर्गविशुद्धचेत
५ साम्। परिभावयतामनुक्षणं कवितायाणितलेनिषीदति। वृद्धास्तु। नैसर्गिकी
च प्रतिभा श्रुतञ्च बहुनिर्मलम्। अमन्दश्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसम्प
दः। मनः प्रसत्तिः प्रतिभा प्रातः काले भियोगिता। अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्य
र्थालोकहेतवः। द्वित्रकोषपरिज्ञानं द्वित्रव्याकरणज्ञता। छन्दोविद्याप्रवीण
त्वं काव्येवश्यमपेक्ष्यते। आदिपदान्त्यकारपरिज्ञानम्। तथाहि सा खल्वेषा भा एम०
रती सुरसरिदिव सहस्रमुखापि संक्षेपेण चतुर्द्धा प्रवर्त्तते। तद्यथा। संस्कृतं ५

प्राकृतं चैव पैशाची मागधी तथा ॥ विधाश्च तत्त्व एवैताः संक्षेपात्काव्यवर्त्मनः ॥ दे

वाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचीं तु पिशाचाद्या मागधीं हीनजा

तयः ॥ चतस्रष्ट्वपि मर्त्येन्यं संस्कृतं मुनयो विदुः ॥ गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत्त्रिधैव व्य

वस्थितम् ॥ गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यंग तिच द्विधा ॥ तत्रापि पद्यं तदपि वृत्तकं

वर्णमात्रयोः ॥ समवैषम्यभेदेन तद्दान न्यायकल्प्यते ॥ दरिद्रनस्तु ॥ तदेतद्वाङ्मयं

भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ॥ अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ प्राकृ

तं तज्जं तत्तुल्यदेश्यादिकमनेक अपभ्रंशश्च यच्छन्दं तत्तद्देशेषु भाषितम्

संस्कृतंसर्गबन्धादिप्राकृतंस्कन्धकादिकम्। तुसारादीस्वयम्भ्रंशोनाटकादितुमि
६ श्रकम्। यथामतियथाशक्तियथौचित्यंयथारुचि। कवेःपात्रस्यचैतासांप्रयोग
6 उपपद्यते॥ ६ः। ॥इत्यलङ्कारशेखरेउपक्रमरत्नेकाव्यस्वरूपफलकारणमरी
चिः॥ शरीरकल्पस्यकाव्यस्यरूपान्तरमाह। रीतिरुक्तिस्तथामुद्राहृत्तिः काव्य
स्यजीवनम्। त्रिविधस्यापिदोषास्तुत्याज्याः लाबुगद्वयेगुणाः। अलङ्कारास्तु
शोभायैरसआत्मापरेमनः हृदयइतिशब्दार्थभेदास्त्रितयान्वयि। परेरसदोषाभा राम०
वानुकूलवर्णादयः। तत्ररीतिमाह तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशमुद्भवाःपद्ये ६

षीतयेगौडीवैदर्भीमागधीतथा।तदेतत्त्रयस्त्रयत्तिश्रीपादाः।गौडीसमासभूय
स्त्वाद्वैदर्भीवतदल्पतः।अनयोःसङ्करायस्तुमागधांसातुविस्तरा।गौडीयेऽत्रय
मामध्यावैदर्भैमैथिलैस्तथा।अन्यैस्तुचरमारीतिःस्वभावादेवसेव्यतेतत्र
गौडीयथा।उन्मीलन्मधुग ∴ लुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलका
कलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।नीयन्तेपथिकैःकथंकथमपिध्यानावधा
नक्षणाःप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमीवासराः।वैदर्भीयथा।मनी
षितामन्त्वैग्रहेषुदेवतांतयःक्ववत्सेक्वतावकंवपुः।पदंसहेतभ्रमरस्यपेल

वंशिरीषपुष्पंनपुनःपतत्रिणः।मागधीयथापारीणोपम्रधियामधुककुसुम
७ म्नात्यापुनर्गणायोलनीलेन्दीवरशङ्कयानयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे।लीयन्तेक
वरीषुवान्धवजनव्यामोहजातस्पृहादुर्वारामधुपाःकियन्तितरुणिस्थाना
निरक्षिष्यसि।इयंस्वरूपप्रकारेतिविस्तृतमन्यत्र।भोजराजस्तु।शस्ताविद
ग्धगोष्ठीषुवैदर्भीरीतिरुत्तमा।मागधीमध्यमागौडीगौडस्त्रीकलहायते।यद्द
हात्रभलिज्ञापयामितांस्वाधिकारजिहासया।गौडस्यजन्तुवागाथामन्या रस०
वास्तुसरस्वती।उक्तिविभजतोल्लोकच्छेकार्ब्धकोन्मत्तभेदादुक्तिस्त्वनुर्विधा ७

तत्रलोकोक्तिर्यथा।मासानेत्तान्तगमयचतुरेलोचनेमीलयित्वेत्यादौलोचने
मीलयित्वेति।छेकोविदग्धस्तस्योक्तिर्यथा।योतिदीर्घोसितात्क्षस्यविलासव
लितम्भुवः।कान्तामुखस्यवशगस्तस्मैन्पशवेनमइति।अर्भकोक्तिर्यथा।सकिं
स्वर्जेतवःकोपियस्यपर्यनिशाकरः।मातस्तेकीदृशास्तस्यायेषांमुक्ताफलम्फ
लम्।अत्रपर्यन्निशाकरः।मुक्ताफलंफलमितिच।उन्मत्तोक्तिर्यथा।क्वाका
र्येशशलक्ष्मणःक्वचकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणामुपशान्तयेश्रुतमहो
कोपेपिकान्तंमुखम्।किंवक्ष्यान्त्यपकल्मषाःकृतधियःस्वप्नेपिसादुर्लभाचे

८ चैतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्यो धरं धास्यति। अत्र विरहोन्मत्तस्यैवा
भिधानम्। विन्यासविशेषवशाद्वक्त्राभिप्रायविशेषलाभेन मुद्राहर्षस्योत्पत्ति
स्तां मुद्रातामिदानीं विभजते। मुद्रापदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च। तासु प
दमुद्रा यथा। निर्माल्यं नयन श्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी मत्सरमस्यत
नाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्ना स्मितस्या स्खलनम्। सङ्गीतस्य च मत्तकोकिलरुता
न्युच्छिष्टमेणीदृशः सर्वाकारमहोविधेः परिणतं विज्ञानशिल्पं चिरात्। अत्र नि रामः
र्माल्यादिपदानां गौणाहृत्याभिप्रायविशेषात् मुद्राहायिता। वाक्यमुद्रा यथा ८

णमेतदाज्ञवसतोक्तद्रातल्यज्ञापिन्यद्यापिनामभवतोभगवन्ननास्या।स्मत्तात
देहिसगरश्चभागीरथश्चहस्तायवाममधनुश्चशिलीमुखंवच।अत्रसगरंचभ
गीरथश्चेत्यादिवाक्यस्यप्रागुपकाराभिप्रायेणहस्तेत्यादावपकारसामर्थ्याभिप्रा
येणनिवेशनान्मुत्सदायितविभक्तिमुद्राययथा।श्रियंप्रदुग्धेविपदोरुणद्धियशां
सिस्तेऽविनयंप्रमार्ष्टि।संस्कारशौचेनपरंपुनीतेशुद्धाहिबुद्धिः।किलकामधेनु
अत्रप्रदुग्धइत्यादितिङ्विभक्तीनांद्वयोर्द्विकर्मकयोर्निवेशनान्मङ्गल्यामङ्गल्या
र्थकानामपिमङ्गल्यएवाभिप्रायोद्विविभक्तिसद्राववचनमुद्राययथा।विश्वम्भरा

भगवतीभवतीमस्तरएजामप्रजायतिसमोजनकः पितातोतेषास्वधस्त्वमसिनन्दि
२ निपार्थिवानांयेषांगृहेषुसविताचगुरुर्वैधंच। अत्रवयमितिवक्तृवचनेनसवितु
१ रथहंमहानित्यभिप्रायाद्वचनमुद्रा।। प्रयोजनंयथैतेषांरसमैत्रीचविस्तरः। तथा
लङ्कारसर्वस्वेसमपञ्चमदर्शयम।। ।।इत्यलङ्काराशेषेउपक्रमरत्नेरीत्यादिव
हिरङ्गत्रयमरीचिः।। वृत्तिंविभजते। पदानांवृत्तयोन्नि तिस्रोहिवृत्तयःपदा
नांभवन्ति। शक्तिर्लक्षणाव्यञ्जनाचेतितत्रशक्तिरीश्वरेच्छायासङ्केतइत्युच्य एम०
तेसापदेषुप्रसिद्धवत्ताचकोषव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषायमादितः। प्र २

सिद्धपदमसमन्याद्यवहाराद्यवबुध्यते। लक्षणाशक्यस   न्धः साचतात्पर्यानुप
स्वार्थानुपपत्त्यावाप्रवर्त्तते। यथा। निर्माल्यंनयनश्रियइत्यादौ। निर्माल्यपदासा
दिपदे। तृतीयावृत्तिर्व्यञ्जना। यथा। निःशेषच्युतचन्दनंस्तनतटंनिर्मृष्टरागोध
रोनेत्रेदूरमनञ्जनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः। मिथ्यावादिनिदूतिबान्धवजन
स्याज्ञातपीडागमेवापींस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्। अ
त्राधमपदेनरन्तुंगतासीतिव्यज्यते। ननुरविर   गतइत्यादौतान्येवपदानिक
थंश्रोतृणांविचित्रबुद्धीरुत्पादयन्तीत्यतआह। विचित्रसहकारिणांतदेवहि

१० 10 पदं स्वरसमभिव्याहारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादिरूपसहकारिभेदात्तत्तद्विय
मुत्पादयति। दाण्ड इव गवाभ्याजनबुद्धेः॥ ननु शक्त्यादिकमानुपूर्वीविशेषविशि
ष्टवर्णसमुदाये तत्कथमेकदेशस्य बोधकजातम् आह। स्वभाववैचित्र्यजुषा
म। विचित्रस्वभावानि खलु यदानि भवन्ति तथाहि क्वचिदेकदेशस्याप्याद्यस्य बोध
कता यथा भीमसेनबलदेवादिपदादौ। क्वचिच्चरमस्य यथा मद्गुः जवसुन्धराधरा
धरपदादौ। सा च तस्य दस्मारणेन प्रकारान्तरेण वेत्यन्यदेतत्। किञ्च कर्णावतंस राम•
पद्मवत् शक्यतावच्छेदकस्य पृथगुपादानेपि पौनरुक्त्यं न भवति यथा करिहिंह १०

तमय(कादौ। क्वचिद्युक्तस्यापि यथा उदयाचलकारागृहादौ। उदयपदस्य
पूर्वाचले कारापदस्य बन्दिगृहे शक्तत्वात्। किञ्चित्परस्परविरुद्धतया तिरस्कृत
तृतीयकोटिकमिवान्यतरप्रतिक्षेपेऽपरस्यैव लाभं जनयति यथा। सितेतरानुस्म
करादौ। अयं श्रुतानां धुरि कीर्तनीयास्मनन्दिनीत्तन्यमनिन्दितात्मेत्यादौ स्मक
र्षत्वाभवदिति ध्येयम्। किञ्चित्पदमनपेक्ष्य न रूढिकम्। यथा। सिंहादवाप्य द्विप
हन्तृसिंह इत्यादौ। किञ्चिच्चानपेक्षितयोगकम्। यथा सीरामोधिरित्यादौ। अन्य
थानन्वयापत्तेः। किञ्च। वामनयनावामोरूरिति भवति न तु वामवदनावामया

णिरिति। संबंधचेदं कचिदेव पदे तदुक्तं स्वभावेति। तत्किंतद्धुमवच्यञ्जनापि परस्मा
११ न्नवृत्तिरेवनेत्याह अथव्यञ्जनार्थत्रयेपिच। शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक इत्यर्थः। शक्यार्थ
स्यव्यञ्जकता यथा। अवलोकय निस्यन्दं बिसिनीपत्रे बको भाति। निर्मलमरक
तभाजनपरिस्थितो विमलशङ्ख इव। अत्र निस्यन्दशब्दस्यार्थेन क्रियाविरहेण
बकगतमाश्वस्तत्वं व्यज्यते॥ लक्ष्यार्थस्य यथा। मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रि
मप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः। उरो मुकुलितस्तनं जघन एम०
मंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते। अत्र विकाशः पुष्पधर्मो ११

सुखेनुपपन्नइतिलक्षितेनप्रसक्तत्वेनलोकोत्तरत्वंरमणीयतात्मकातिशयोव्यज्य
ते।एवमग्रेपि।व्यङ्ग्यार्थस्ययथा।अवलोकयेत्यादावेवव्यञ्जनाश्वस्तनदेशस्य
सङ्केतयोग्यत्वंव्यज्यते।त्रिविधस्यापीति।उत्तममध्यमाधमात्मकस्यतत्त्वा
व्यनिरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षाधारत्वमुत्तमत्वम्।यथानिःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ।
अत्रहिवाच्यार्थापेक्षयाव्यङ्ग्यार्थएवझटितिचमत्कारविशेषमारोहतिवाच्य
निरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षानाधारत्वंमध्यमत्वंयथा।ग्रामतरुणंतरुण्यानववञ्जु
लमञ्जरीसनाथकरम्।पश्यन्त्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया।अत्रवञ्जु

लकुञ्जेदत्तसङ्केतातत्तुरागीनगतेतिष्यज्यते।तत्त्वगरिमाभतंतदपेक्षयावाच्यस्यैव
१२ चमत्कारित्वात्।चमत्कृतिहेतुव्यङ्ग्यरहितमधममयथावन्द्यामहेमहेशानच
12 राउकोदराडखराडनम।जानकीहृदयानन्दवन्दनंरघुनन्दनम।अत्रव्यङ्ग्यःकोप्य
र्थस्तथानास्तीति।अत्रसर्वत्रव्यञ्जनासुवक्तुरेवतात्पर्यंनियामकम।तस्त्वा
नमेवचवोधोपयोगि।तदभावादेवाद्धमभित्युच्यतेमपश्चितंचेदंमयैवकाव्य
रत्ने।ननुव्यञ्जनावृत्त्यन्तरमित्यत्रकिंमानमितिउच्यते।महात्मनोऽद्रधिरो राम०
हतनोर्बिंशालवंशोन्नतेःकृतशिलीमुखसंग्रहस्य।यस्मानुपप्लुतगतेःपरवा १२

रणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्। अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादिप

दानां राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधा। नियन्त्रितापि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थ

स्य व्यञ्जनयैव प्रतीतिः। वस्तुतस्तु। अद्यारभ्य चिरं साधो निःशङ्कमिह सञ्चर। रेवा

कुञ्जमृगेन्द्रेणास दुष्टः। श्वा घताडितः। अत्र भिक्षुकं प्रत्येवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं

प्रति निःशङ्कत्वाभिधानं स्फुरति। किन्त्वरेवाकुञ्जेऽजस्य रतस्यानवलम्ब्यते मि

द्रव्याघ्रापरोगागन्तव्यमेव नास्मिन्द वस्तुगत्या नास्त्येव। तदेतद्व्यञ्जनां विनाप्र

कारान्तरेण लब्धव्यमिति शङ्कैव नास्तीति श्रीपादः॥ इति वृत्तिमरीचिः॥ ॥

इतिमहाराजाधिराजश्रीमाणिक्यचन्द्रकारितेलक्ष्माशेखरेउपक्रमरत्नम॥ दो
१३ षास्त्याज्याश्च तु क्तमयुक्तं चैतत्तयदाह दोषः सर्वात्मनात्याज्योरसहानिकरोहि
13 सः। अन्योगुणोलुमावास्तु हानिर्द्दोषपृताग्रणः। दराडीचातदल्पमपिनोपेक्ष्यं
काव्यंदुष्टंकदाचनास्याद्वपुः सुन्दरमपिश्वित्रेणैकेनदुर्भगम। दोषत्वंचरसोत्पत्ति
प्रतिबन्धकत्वमास्सकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति
यावत। तत्रप्रथमंपददोषानाह। कष्टाप्रयुक्तसन्दि व्यर्थाश्लीलामतीति एम०
का। असाधुवक्रौदोषाः पदेष्वेवनापरे। तत्रकष्टंश्रुतिकटु। यथावर्हिनि १३

ह्रीदनार्द्रेस्मिन्काले जीमूतमालिनि। आलिङ्गितोयं तन्वङ्ग्याः कार्त्तार्थ्यं लभतां
चिरम्। अत्र वर्हि निर्ह्रादने कार्त्तार्थ्यादि शब्दाः॥१॥ अप्रयुक्तम्। तथाम्नातमपि क
विभिर्नादृतम्। यथा। यथायं दारुणाचारो नहन्ति सुरनिम्नगाम्। तथामन्ये दैव
तोस्यपि शाचो राक्षसोथवा। अत्र हन्तीति गमने दैवत शब्दः पुंसि कविभिर्न प्रयु
क्तः॥२॥ संदिग्धं सन्देहजनकं यथा। अपिधाने न देवत्सु किमर्थमिह वर्त्तसे। आ
रादेवास्ति समायाय तत्ते भयमुपस्थितम्। अत्रापिधानादच्छेदे॥ व्यर्थं प्रकृतार्था
नुपयुक्तं यथा। विभक्तिय श्व देहार्द्धे प्रियामिन्दुं हिमद्युनाम सवैदेवः खलु लातु

१५ पुनातुमदनान्तकः।अत्रचहिवैखलुतुशब्दाः।अश्लीलमौज्ज्वल्याभाववत्।तद्
पित्रिविधश्चाअमङ्गलव्रीडाजुगुप्साभेदात्।क्रमेणोदाहरणम्।विनाशान्मातुतेस्त
स्यसुमहत्साधनोपिमशनामायेणासमुग्रीवोवायुंत्यजतिकेवलम्।अत्रविना
शसाधनवायुशब्दाः।५।अप्रतीतम्।शास्त्रमात्रप्रसिद्धम्।यथात्रुटौविश्रान्ति
रित्येकेपीलुरस्तीतिचापरौत्वन्मध्यमानिमातन्विनकेनापिविभावितः।अत्र
स्थानमेतदितिविजयतीति।७।अवाचकम्।प्रकृतार्थासाकम् अत्रत्रुटिपी रम०
लुशब्दौ।।६।असाधुत्वनुशासनविरुद्धंयथा।शातोदरिकथङ्कारमानमेतद्वि १५

कीर्षस्ति। मानिनीमानदलनो विजयत्येष चन्द्रमाः। अत्र मानमेतदिति विजय
तीति।७। अवाचकम्। प्रकृतार्थासक्षमम्। यथा। भयोमत्तद्विरदगमनो हारकेयू
रभव्यापीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामम्। आस्मेरोद्यन्नवकिश
लयस्पर्द्धिताम्राधरोष्ठीलसामक्षिस्फुरितवदनामन्वहं संस्मरामि। अत्र
लसापदमङ्गनायाः। याम्यत्ववाचकाश्लीलान्यतराजन्मीवान्तेद्वयमिति॥ ॥
इत्यलङ्कारशेखरे दोषरत्ने पददोषमरीचिः॥ अथेदानीमसाधारणान्वाक्य
दोषान्विभजतोऽन्यनवसन्धिव्याकीर्णसमाप्तपुनरात्तकम्। भग्नक्रमयतिछ

न्दोवाक्यगर्भमरीचिमत। अविमृष्टविधेयांसंसमुदायार्थवर्जितम। विरुद्धम
१५५ तिकृद्वाक्येदोषाद्वादशकीर्त्तिताः। तत्रन्यूनमन्वयबोधप्रयोजकपदशून्यम।
15 यथा। तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपाञ्चालतनयांवनेव्याधैःसार्द्धंसुचिरमुषि
तंवल्कलधरैः। विराटस्यावासेस्थितमनुचितारम्भनिभृतंगुरुःखेदंखिन्नेमयि
भजतिनाद्यापिकुरुषु। अत्रस्थितमित्यनन्तरमस्माभिरितिखिन्न इत्यस्मात्
र्वमितिमित्यवदातुमर्हति। विसन्धिःसन्धिविरहःविरूपसन्धिश्च। आद्योपि राम०
द्विविधः। ऐच्छिकःप्रगृह्यादिनिबन्धनश्च। ऐच्छिकःसकृदपिदोषः। उभयोस्तु १५

सहतुमर्हति। विसन्धि दाहरणम्। मेद्यानिलेन अमुना। एतस्मिन्नद्रिकाननो
पादया। उत्तमा। उच्चा। इदानीमेव पातिताः। चरमश्चतुर्विधः। अश्लीलः कष्टः। उप
हतविसर्गो लमविसर्जश्च क्रमेण। यथा। ववरिन्दीवरश्चेहि। वान्यवा यत्र वाय
वः। मज्जत्पुष्करमगाम्भो मोत ब्वा ल्युर्वी विधयतो धीरो विनीतो निपुणो वराकारो
नृपोत्तमः। यस्यभृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः। व्याकीर्णं व्यवहिता
न्वयम्। यथा। मत्सरागाचराणां पातगम्यतां भृः सदर्भा विरचय सिचयां तं मद्विष्मि
:कठोरः। तदिति जनकपत्नी लोचनैरश्रुपूर्णैः पथि पथिक वधूभिर्वीक्षिता शिक्षि

ताच। अत्र तरस्यतां तद्गिरश्चयेति चान्वये तदिति व्यवहितम। ३। समाप्तपुनरात्तत्व
१६ मासमाप्तौ प्रधानवाक्यार्थबोधे जातेपि पुनरुपात्तं यथा। निर्मात्स्यं नयनश्रियश्च स्या
16/1 दौ चित्रादिति।४। भग्नक्रमम्। यत्रार्थः शब्दो वा क्रमो नास्ति। उभयं यथा। तुरङ्ग
मथमातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम्। कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ। ५
भग्नयति यथा। रामेत दान्तवसतो कुशातल्पशायिन्यघापीत्यादौ। अत्रावश्यकी
पदशेषपतिरयिनास्तीति। ६। भग्नछन्दः यथा। ततः परमो मिसुन्दा मतस्य म एम०
निमग्राउल्लम्। भगवानपि सं तः प्रथमोद्दिष्टमाश्रमम। अत्र चतुर्थीगोर १६

नत्वनयोर्विरोधस्यसमाधानमस्तिः एतेनैकधर्मिगतत्वेएवविरोधस्यालं
कारत्वात्तात्रविरोधालंकारइतिपरास्तं॰ ताहृशकर्मत्वयोरेकधर्मिगतस्व
स्यस्यष्टत्वातः अन्येतुविरोधिनोरप्येकशत्रुसंभवात्नताहृशहनकर्मत्व
योर्विरोधइत्याहुः द्वितीमार्थ्येत्वानुगतदारइत्सर्थेनतत्परिहारः अभा
वाछं॰पत्वस्यचोपपत्तेरितिः शपितासविधेइत्यत्रयंयेतावच्छेदकेछात्वरू
पजातिरूपेरौवमनोरथयदेनवाधनान्वएवंयंथविरोधः मनोरथत्वेछा
त्वयोर्घटकलज्ञात्वनदेकत्वातः इहतुभ्वांतित्वसानंदानत्वोकनत्वयोर्व्याप्य

१६

मायकभावेन भेक्षत· सामान्यरू मलं· सामामाभावइत्यर्थः भेदानांचतु
र्णामलंकारात्मनेति· रूपकातिशयोक्तिरूखलंकारात्मनेत्यर्थः। जहत्स्वा
र्थाजहत्स्वार्थाचेति· अनयोरेवोपादानलक्षणालक्षणेतिव्यवहारः वाय
गतैद्रण्यादिलक्ष्येइति· लक्ष्यवृत्तितयाव्यंग्यमित्यर्थप्रयोजिकाकाचिद
त्तीत्यत्रप्रमाणामत्तीति· मक्तत्यादित्वात्तथात्वेनधनीतिचवृत्तीयामात्र
भेदार्थकत्वेननकश्चिद्दोषइतिचिंत्यमेतत्सर्वमविषयविशेषइतिश्रौष एम०
धिरूपेइत्यर्थः केवलत्वभिहविचविक्षितमिति· एवंचयोगवोध्यार्थान्न १६

पायोग्यार्थप्रतिपादकत्वंरूढेः केवलत्वं· एवंरूढिबोध्यार्थान्वयायोग्यार्थ
प्रतिपादकत्वंयोगस्यतत्वंन्यायस्यएवंप्रतिपाद्यार्थयोरन्वययोग्यत्वेसंकरइ
तिफलितं· विशकलिततयोरितिपदांतरार्थेनान्वयइतिशेषः नाप्यगौरिति
अनेनव्यवहारमात्रंज्ञानसाध्यमित्युच्यतेअभावज्ञानप्रतियोगिताव
च्छेदकविशिष्टज्ञानस्यप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यवाहेतुत्वादित्याहुः तत्त
त्समयभेदभिन्नेति· बालत्वयुवत्ववृद्धत्वरूपः यथायोगंलक्षणाज्ञीराणी
ति· लक्षणाज्ञानकार्यतावच्छेदकंचतादृशशक्यसंबंधप्रकारकलक्ष्यवि

८८ शेष्यकशाब्दबुद्धित्वंतदनंतरंव्यंजनपातात्सादृश्यशक्यतावच्छेदकप्रकारकत्व
स्यबोधइतिप्राचीनालंकारिकसंमतं· विशेषणाचंद्रसंबंधासंबंधाभ्यामि
17 तिमुखंचंद्रइत्यत्रचंद्रपदस्यतत्सदृशेलाक्षणिकत्वेनैकपदार्थत्वात्संस
र्गस्यापिलक्षणघटकतयाचंद्रसदृशयोःसंबंधस्यसंसर्गविधयाभानात्
चंद्रसदृशमित्यत्रतुतयोर्भिन्नपदार्थत्वात्संसर्गस्यभावमावश्यकमेवेति
भावः इत्येतद्भूतास्त्वथगलंकारतापत्तेरिति· इवस्यद्योतकत्वेनसंसर्गस्या राम०
मानादितिभावः·वाचकत्वेपितेनसदृशप्रतियोगित्वंसंबंधः·चंद्रसदृशमित्य ८८

वेपन्त्वमलं लब्धुं कर्तुमर्हतीति। यत्रापर्यवसितवाक्यमध्ये तदनपेक्षं वाक्यान्तरम
नुप्रविशति। तद्वाक्यगर्भं यथा। योग्यायस्तेपुत्रः सोयं दशवदनलक्ष्मणेन यथा। र
क्षोनं यदि शक्तिर्मेस्तु वशनीयते विवशः। अत्र तृतीयपदगर्भता॥ ७। अरीतिम
त्। यीरीतिमुपक्रम्य प्रवृत्तं तद्भङ्गः वृत्त। यथा। गाहन्तां महिषा निपानसलिलं
शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु। विस्रब्धैः क्रिय
तां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्ध
मस्मद्धनुः। अत्र तृतीयपदेन मिहितकर्त्रीदिराततद्भङ्गः। अविमृष्टविधेयांशम

प्राधान्यानिर्दिष्टविधेयकत्वम्। यथा। वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन
१८ निवेदितं वसु। वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने। अत्र
1/2 जन्मोद्दिश्यालक्ष्यत्वं विधेयं तच्च समासप्रविष्टतया न प्राधान्येन निर्दिष्टम्। १०।
समुदायार्थवर्जितं यथा। जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्ग-
लानि। तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्नुमायां लशुनस्य कोऽर्थः। ११। विरुद्धम-
तिकृत्। यथा। कैवरस्यैव भगवान्भवानीरमणो हरः। अकार्य्यमित्रमेकोऽसौ वासु- राम०
देवः किरीटिनः। अत्र भवानीरमणाकार्य्यमित्रशब्दौ विरुद्धां मतिं कुरुतः। १२। १८

त्र तु चंद्रपदस्य तत्प्रतियोगिताश्रयेलाक्षणिकतया भेदस्यस्य संबंधत्व
मिति स्पष्टं वैलक्षण्यं सदृशवाचकत्वेपि स्वसत्तिमोतिका स्यायं यं तस्य
गर्भः पद्मेदमलंकारा इत्यनेनान्वेति· व्यंग्यस्य रमणीये सलंकारसा
म्यमत्वं चंद्र इवेत्यत्र संबंध इति स्पष्टो भेद इति बोध्यं· ताद्रूप्यं संवेदनीमीति
ताद्रूप्यमात्रसंवेदनमित्यर्थः एतेन भेदाभेदोभयप्रधानोयमाश्रसाधा
रणरूपेणाचोपमानोयमेपयोर्भेदः साधारणरूपेणाचाभेद इतिश्रेलंका
रसर्वस्वकृतस्यंथविरोध इत्ययास्तं रूपकस्यभेदः स्फुटएवेति· उपमायांच

१८ साधारणस्यैव गुणस्य प्रतीतिरिति भावः रूपकेनात्तिलक्षणोतोतिः मास्त
18/1 लक्षणानामार्थयोश्चाभेदान्वयएवास्तु न च बाधज्ञानं प्रतिबंधकं साहश्य
ज्ञानरूपदोषस्योत्तेजकत्वात् एतत्[illegible]ज्ञानं च प्रसिद्धसादृश्यश्चलेसा
धारणधर्मानुपादाने एकसंबंधिज्ञानादपरसंबंधिस्मरणान्ययेन साधा
रणधर्मस्मृतौ दोषविशेषसहकारेण शब्दभेदप्रसयः शंखेपीतत्वाभा
वनिश्चये काचकामलादिदोषेण तत्यातत्वप्रत्यक्षवत्। रूपकेत्वाहार्याभेद राम०
बुद्धिरिति प्राचीनव्यवहारेबाधबुद्धिकालीनत्वमात्रेणाहार्यपदं लाक्षणि १८

असमर्थसमासोदोषान्तरमितिगोवर्द्धनः॥ ॥इतिश्रीकेशवमिश्रकृते ऽलङ्का
रशेखरेदोषरत्नवाक्यदोषमरीचिः॥इदानीमर्थदोषानाह। अष्टार्थदोषाविरसग्रा
म्यव्याहतखिन्नता। हीनाधिकासदृक्साम्यं देशादीनांविरोधिच। तत्रविरसंप्रस्तुत
रसविरुद्धम्। यथा किंरोदिषिहाराद्यैः सुतमरणाश्रुचं जहीहि किंम्रियसे। सफल
ययौवनमधुनासममनुरक्तेनसुतनुमया अत्रकरुणशृङ्गारयोर्महान्विरोधः॥ग्रा
म्यमविदग्धोक्तिनिष्पन्नम्। यथा। स्वपिम्यघानवद्या ङ्गि प्रसत्प्रत्याशत्तवान्ति
के। मनागन्तर्हृदयं वालेकुक्ष्वितंसमदद्व्यय॥२॥व्याहतमपास्तविरुद्धंयथा॥वि

वृगावतीशैलसुतापिभावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः। साचीकृताचारुतरेणतस्थौ
१८ मुखेनापर्यस्तविलोचनेन। अत्रशैलदुहितृस्वभावप्रकाशकत्वेवित्तद्धे। एकेनप्र
१२ स्तरप्रकृतित्वस्यापरेणविदग्धत्वस्यलाभात्। ३। खिन्नं अपुष्टंयथा। त्वत्प्रयाण
समुद्धृतधूलीलुम्पतिभास्करम्। कृपाणंपाणिनाचत्वंसंभ्रमेणत्वत्समोभुवि। अत्र
चल्युत्थानकृपाणधारणयोः। संभ्रमसाधारण्यात्। शौर्यस्यापुष्टिः। ४। हीनोपमंय
था। क्वचिदग्रेप्रसरताक्वचिदापत्यनिम्नताम्। मनेवसारङ्गकुलंत्वयाभिन्नंद्विषाम्ब राम०
लम्। ५। अधिकोपमंयथा। वसिष्ठवदयंदासोहनुमानिवमर्षिका। सारस्वानिवकृ १८

कं· इवशब्दादिसमभिव्याहारे तेनैभेदगर्भसादृश्यस्यैनोपनात्राभेदप्रती
रितिविषं· महाभ्याष्यादिग्रंथानामिति· तथा च प्रयोगाद्व्याख्यायामिति सूत्रे
भाष्यं· भिन्नानां भेदाकथमनास्तित्स इ से तद्भवति चतुर्भिः प्रप्रकारैस्ताद्रूप्य
मारोप्यते तात्स्थ्यात्तथा मंचा दंसंति· ताद्धर्म्याद्यथा ब्रटीब्रह्मदत्तः ब्रह्मद
त्तकार्यकारिणः जटिन्यपि· सामीप्यात् गंगायां घोषः सारुवमीत्कुंतानामेवं श
येति· अभेद एवरूपमानदानानुपदाभेदेवंशाभेदप्रतीतिस्थूलकतत्र्येतसं
वंधित्वरूपं साधर्म्यमस्त्येवं· प्रत्यर्थिष्वेवंशाभेदे च रवङ्गदानां वप्रतीयदाभेद

यतीतिमलकतद्दमस्ज्यमानंत्वं तथेतिलक्षणाभाववादिनापिकथमन्योन्या
१९ श्रयः परिसार्यः किमर्थवाश्लिष्टपर्यंताउधावदंद्रीक्षिते: क्रतमितिचिंत्यं· मु
19 खत्वादीनांचसाधस्याद्भानमेवेति· एकपदोपस्थाप्यानामितिबोध्यं· सारोप्या
त्वंचेदृत्वस्यचंद्रमद्दशेभातद्वारेतिपरंपरयातद्भानंलक्ष्यतालच्छेदकास्फु
र्तिरित्यथतिलक्ष्यतानच्छेदकंचसाधारणधर्मरूपाच्छादकेत्वाप्यवैतन्मतवो
ध्यं· श्रीरस्तु। अथोपमालंकारे· काव्यात्मनइति· काव्यात्मनोपध्यमंग्यंपर्यंत राम०
स्येत्यर्थः पद्धेदमलंकाराइत्यनेनान्वेति· व्यंग्यस्यरमणीयेस्यलंकारसामा १९

पोयं प्रनीयं श्रीरिवस्वयम॥ अत्र यद्यप्युपमेयानां प्रकर्ष एव तथाप्यात्यन्तिकरसहा
नेः सोपि न प्रतीयत इति। असदृशोपमं यथा निर्ययौ उग्रनयनात्स्फुलिङ्गो म
हानलः। वर्षन्ती शीकरासारं गङ्गा हिमगिरेरिव। अत्र स्फुटमसादृश्यम्। ७। देशादि
विरोधि। यत्र तत्तद्देशकालवयोवस्थादिविरोधः प्रतीयते यथा॥ प्रवेशे चैत्रस्य स्फु
टकुटजराजीस्मितदिशि प्रचण्डमार्त्तण्डे हिमकणासमानो भ्रमहसि। जलक्रीडा
यातं मरुसरसि बालद्विपकुलं मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः। अत्र
प्रवेशे चैत्रस्येति कालस्य मरुसरसीति देशस्य मदेनान्धमिति वयसः प्रशमिन इ

१९ त्यवस्थाया विरोधः। इदञ्चातत्तच्छास्त्रतत्त्वमारणात तत्तल्लोकादिभेदादनन्तम्।
यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधः। तत्र कविप्रसिद्धिरेव बलीयसी। यथा श्व
सनवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्वि
धुः। तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि
शुभप्रदः। अत्र कीर्त्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशकता लोकप्रसिद्धापि कविसमयसिद्धस्य
दोषः। ननु कथममीमां दोषता आकांक्षादिज्ञानसत्त्वे शाब्दज्ञानाविलम्बादिति एम०
चेत् न वाक्यान्तरापेक्षया काव्यसामग्रीवैलक्षण्यात् अन्यथाप्रतीतिवैलक्षण्या १९

न्यक्षलक्षणां· तपोः संप्राप्यत्वाइति चित्रमीमांसोराडोपमालक्षणादू
षणावसरः· वर्णानयदस्य च कयत्कारजनकविज्ञाविषयीभूतानुयोगि
स्वकत्वार्थे तात्पर्य यादृक कमिदं न तु लक्षणाशरीरघटमिति चेत्तवादृकि
चेति अलंकारोतीयोराभोधितस्योपस्ताकलस्यातंकारसामामस्वरू
पत्वेन विशेषलक्षणेषु तदनिवेशेऽपि सत्प्रभाव इत्यत आह· अपि चेति अत
एव चित्रोपमालक्षणां त्विति नोक्तं तात्पर्यं यादृक त्वस्योक्तत्वादिदमपि चि
त्यमेवेत्यव्यंग्यमत्वं च तत्वालक्षणे प्राधान्येनार्यंगयत्वं बोध्यमिति दिक्ः

उ· र्थोनुगमीति· यद्यपिप्रसिद्धोज्यल्पशोभाविशेषादिकमादायापिश्राचा
२० 20 रोनुगामी शक्यते कर्तुंतथापिकवितामर्थविषयतास्यैवेतिबोध्यं· तादृश
शोभाविशेषयोरैक्यप्रतिपत्तयेचानयोर्विंबप्रतिबिंबभावश्चावश्यक इ
त्याहुः विसर्जंननुगामितिहेतुरिति· तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभिन्न
करणकत्वेनदूरविसर्जनेभेदप्रतीत्यानुगामित्वमेवनस्यादितिभावः
लवोपमेपिकोपज्यानिष्परिकेति· एवंचवाक्यार्थोपस्कारिकोपमेयमि राम ०
त्यर्थः समसदृशशब्दाभ्यांप्रतिपादितेविंबप्रतिबिंबेति· यद्यपिसम २०

नुपपत्तेः। तथा चान्वयबोधानुकूलाकांक्षादिविरहो दोष इति ध्येयम्। सम्प्रदाया
नुरोधेन व्याख्यैवमेवमवस्तुतः। तोद्दक्षा व्यप्रकार्थीतियुक्तोद्देगोनधीमताम्॥ ॥
इति वाक्यार्थदोषमरीचिः॥ इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारितेऽ
लङ्कारशेखरे दोषरत्नम्॥ श्लाघ्या गुणा इत्युक्तं युक्तं चैतत्। यदाह। अलङ्कृत
मपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम्। गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः। उ
क्तं च भगवता। शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम्। आत्मा रसः। गुणाः शौर्यादिवत्। दोषा
काणत्वादिवत्। अलङ्काराः कुण्डलादिवत्। इति तान्विभजतो गुणाः सामान्य

तोद्वेधाग्राम्यस्त्वर्थेषुचस्थितः। दोषाणामप्यदोषत्वंप्राहुर्वैशिकान्गुणान्।तत्र
२० संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वंप्रसादोक्तिसमाधयः। अत्रैवान्यसमावेशात्पञ्चशब्दगुणा
२०/२ स्मृताः। तत्रस्वल्याक्षराणामर्थोर्थकथनंसंक्षेपः। यथा। तेहिमालयमामन्त्र्यपु
नःप्रेक्ष्यचशूलिनम्। सिद्धंचास्मैनिवेद्यार्थंतद्विसृष्टाःखमुद्ययुः। श्लाघ्यविशे
षगुणवत्त्वमुदात्तत्वम्। यथा। श्रुत्वायंसहसागतंनिजपुरात्त्रासेननिर्गच्छतांश
त्रूणामवरोधनैर्जललवप्रस्यन्दतिम्यत्पुटाः। शुभ्रेसप्रनिपल्लविन्युपवनेवा राम०
प्यांनवाम्भोत्तुहिक्रीडाद्रोनवशाद्वलेविवलितग्रीवैर्विमुक्ताहृशः। अत्रशुभ्रेप २०

स्त्वविनीत्यादिविशेषणानां श्लाघ्यता। स्फुटिस्वर्थप्रत्यायकत्वं प्रसादः यथा। स
विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्व्वस्वदक्षिणाम्। आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामि
व॥३॥ उक्तिकौशलादर्थविशेषलाभ उक्तिः। यथा। कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृ
च्छामि जीवतीत्युक्तम्। पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि याश्वसिति। अ
त्र कुशलमकुशलं वेत्युत्तरे कर्त्तव्ये जीवतीत्युक्तिविशेषाज्जीवितमात्रशेषता ल
भ्यते। अन्यधर्माणामन्यत्रारोपणात् समाधिः। यथा। नीलाब्जानां नयनयुगल
द्राघिमादत्तयत्रः कुम्भावेतौ कुचपरिकरः पर्व्वपक्षी चकोराः भ्रविभ्रान्तिर्मदनधनु

२१ षोविभ्रमानन्ववादीद्वक्रज्योत्स्नाशशधरस्तु चंद्रं दूषयामास तस्याः। अत्र यत्त्वदा
नादिवेतनधर्माणामासेपणमिति॥ ॥इति श्रीकेशवमिश्रकृतेऽलङ्कारशे
खरे गुणरत्ने शब्दगुणमरीचिः॥ इदानीमर्थगुणानाह। भाविकत्वं सुशब्दत्वं
पर्यायोक्तिः सुधर्म्मिता। चत्वारोऽर्थगुणाः प्रोक्ताः परेत्वत्रैव सङ्गताः। सङ्गता
अन्तर्भूताः। तदाहुः। अलङ्काराश्रिताः केचिद्दोषाभावर्जिताः परे। चतुर्थे त्वर्जिता
ः केचिदतस्त्वत्वार एव ते। अत्र भाविकत्वमभिप्रायपर्वाभिधानम्। स्वयं दौत्यमि राम
तियावत्। यथा। हृत्सिंहे प्रतिवेशिनि स्नाणमिहायस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य २१

सदृशशब्दाभ्यांप्रतिपादितोपमयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभाव एव तथापि तद्विशे
षणयोः शोणाधरनापिकास्तवकानतलनतयो विंबप्रतिविंबभावश्चावश्य
क इतिभावः तयोश्च विंबप्रतिविंबभावेसादृश्यानुयोगित्वमेवसाधारणो
धर्मइतिवोध्यं· एवंतेनैवसंवधेनेतिप्रतियोगितासंबंधेनेत्यर्थः सधर्मो
णांभेदानामिति· साधारणधर्मभेदसहितानांपूर्णालुप्तादिभेदानामि
त्यर्थः· प्रतीमसमानोपमामस्ठपदेनध्वमसमानेति· अत्रोपमानस्योपमेयप
त्वकल्पनात्मकप्रतीयस्यैवव्यापत्वं· मस्ठंपदस्वारस्यात्किंतुहषमसीत्यतास्वा

२१ रस्याश्च चमत्कारातिशयाच्चेति केचित्‌· स्वैव चित्रमात्रविश्रांतेति स्वोक्तिर्वि
रुद्धेति अथालंकारः काव्यात्मन इति· काव्यात्मनोपघ्यांपेतस्येत्यर्थः· यद्वेदमं
२१/२ लंकार इत्यनेनान्वेति· त्संगयस्य रमणीयेत्य लंकारसामान्यलक्षणं· तयोः सं
यात्स्वत्वादिति· चित्रमीमांसोरक्तोयमालक्षणाद्दूषणावसरेन्वर्णनमपर
स्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतलांनुयोगित्वकत्वार्प्येतात्यर्पयाद्दकमि
दं नवुलक्षणशरीरघटकमिति चेत्तत्राह किं वेति अलंकरोतीपोढावोधि एम०
नस्योपस्कारकत्वस्यालंकारसामान्यस्वरूपत्वेन विशेषलक्षणेषु तदनि २१

शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यापियामितद्रुतमितः स्रोत
स्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलग्रन्थयः। अत्रोपपतिं प्रति
सङ्केताभिप्रायेणैवमभिधानम्। दारुणोप्यर्थे दारुणापहृतासुशब्दता। यथा देवव्र
तेवाच्छाति दीर्घनिद्रां द्रोणाच कर्णे चयशोऽन शेषा लक्ष्मीः सहायस्य तवाघवत्सवा
त्सल्यवान्द्रौणिरयं सहायः। अत्र समर्षति मृते चेत्यर्थे देहक्षरहता। येन क्रमेणाय
द्रस्तुतत्क्रमाभिधानम्। पर्यायोक्तिः यथा। प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ
स्तदनुविरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः। उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षपादा

मुखेमास्मविश्विनीकन्दच्छेदैश्छेदछविर्मृगलाञ्छनस्य।३।यत्रविशेषणाद्वाराविशेष्य
२२ लाभःसासमुधर्मितायथा।अयमुदयतिमुद्राभञ्जनःपद्मिनीनामुदयगिरिवनालीवा
22 लमन्दारपुष्पम्।विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दपथ्या।एथुकार्त्तस्वरयुक्तंभ्रि
[illegible]न्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि।अत्रपद्मिनीप्रकाशादीनांसूर्येनि
यतत्वात्तल्लाभः॥ ॥इतिश्रीकेशवमिश्रकृतेलङ्कारशेखरेगुणरत्नेर्थगुणो
नाममरीचिः॥इदानींवैशेषिकान्गुणानाह।पदवाक्यतदर्थविषयेदोषाःपूर्व रत्न०
मीरिताः।तेषांक्वचिददोषत्वंयत्तद्वैशेषिकोगुणः।उक्तानामेवदोषाणांविष २२

वैशेषिकत्वमभावइत्यतआह॥ अपिनेति अतएव चित्रोपमालक्षणांखिति
नोक्तंतात्पर्यमाह॥ काव्येस्योक्तत्वादिदमपिचिन्त्यमेव अव्यंग्यत्वंचतत्वलक्ष
णेप्राधान्येनाव्यः।पत्वरोध्यमितिदिक्॥ उपमासामान्यलक्षणस्यापि
प्रकृतत्वेनतस्यैवायंविभागउपमानोपमेयतावच्छेदकयोर्भेदाच्चास्त्यो
पमितिनिष्पत्तिः॥ अतएवसोपमुपमेस्फक्तंनंत्वलंकारइति॥ नयनेशिर
शिरेकणेतुमेशारदिंदुप्रतिमंमुखंतवेत्यादोउक्तार्थोपपादनपरैव॥ मुख
कर्तृकनपनकर्मकशिशिरीकरणस्येन्दूपमपेवोपपत्तेः॥ उक्तार्थस्या

२२ पमादनं तद्गतातिशमस्यद्वयमप्युक्तार्थोपपादनमेवेतिनदोषइतिचिं
त्यमेतत्‌ उदाहरणालंकारोममतिरिक्तइति अदृत्वामादृशोमाम
र्दन्वात्वंत्वादृशोमनेत्यभिन्नेधर्मिकोपमापानुपमानतोयमेमतावच्छे
दकभेदेनोपमितिक्रियानिष्पत्तेरुपमाव्यवहारस्यसर्वसिद्धत्वेनसामा
न्यधर्मविशेषधर्मयोर्भेदेनोपमानिष्पत्तेः संभवादुदाहरणालंकारोमा
स्त्वतिरिक्तइतिचिंत्यमेतत्‌ अन्योन्योपापतारुपस्यैवपरंपरियस्येतिः एम
तावपवापायांपरस्यरसमर्थकत्वेपिनोपायतज्योत्स्नायांहसितत्वारो २२

पावस्थाभेदाद्यदोषत्वं तदेव वैशेषिको गुण इत्यर्थः। केचित्तु एतेषामेव दोषाणां
स्थानेष्वेतेषु दोषता परं न त्वस्ति गुणता पार्थक्यमनयोर्यतः। अन्ये तु क्वचिद्दो
षतामात्रं क्वचिद्गुणतापि। अत्र च सहृदयानामेव प्रतीतिः साक्षिणी। तदाह अ
लङ्कारेण गुणो दोषैः रसे वा काव्यसंमदाम। प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवसीयते। श्री
पादस्तु रसोत्पत्तिप्रतिब कतयैतेषां दोषता यत्र केनापि निमित्तेन न रसप्र
तिब त्तत्रादोषत्वमुचितमेवेत्याह। तत्र पदेष्वयथास्थम्भवमाह। अनुप्रासेषु
नोकष्टम्। यथा महारा तुनोद्भिण इत्यादौ। श्लेषादौ नाप्रयुक्तता। यथा येन

धस्तमनोभवेनवलिजित्कायःप्रास्त्रीकृतोयोगङ्गाञ्चदधेन्धकक्षयकरोयोवर्हिप
२३ त्रप्रियः॥ यस्याहुःशशिमच्छिरोहरइतिस्तुत्यञ्चनामामराः सोव्याद्दृष्टभुजङ्गःहा
23 रवलयस्त्वांसर्वदोमाधवः॥ अत्रक्षयशब्दोगृहे। मिषस्तुतौनसन्दिग्धम्। य
था। एषुकान्तेस्वरयुक्तंभाषितानिःशेषपरिजनंदेव। विलसत्करेणगहनंसम्प्र
तिसममावयोःसदनम्॥ नव्यर्थेयमकादिषु। यथा। वभौमुखेनाप्रतिमेनका
ञ्चनश्रियाधिकायांप्रतिमेनकाञ्चना अत्रचकारः। नाश्लीलंभगवत्यादौ। तद राम॰
ङ्गः। भगिनीभगवत्यादौशिवलिङ्गःगुह्यादिषु। अभिप्रेतकमाप्यादावश्लीलं २३

नैव दुष्यति। अश्लीलत्वयमत्रोक्तमिति ध्येयम्। दराँडीराडीतु। निष्ठ्यूतोद्गीर्णवा
न्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहतेतोतद्विधे
नाप्रतीतिकम्। यथा सर्वकार्यशरीरेषु स्यौहौ। नासाध्वनुष्टतो। यथा ह्रंरुहं
न नममेति पुवत्याजल्पितं जयति मानधनायाः। इत्यादौ। नापिलक्षणादावेवा
चकम्। लक्षणादेरशक्य एव हृत्तित्वादिति हृदयम्। इदानीं वाक्येषु यथासम्भव
माहाप्रतीत्यवाधान्नन्यूनम्। यथा। तस्यस   तमत्रस्येत्यादौ। यत्रान्यक्रियाप
दं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीवापरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यत इति। न्यायेन यत्र तद्रूपेननो

२४ पपत्तिस्तत्रतद्दूषणमित्यर्थः।एवंप्रकरणादिनापदान्तरस्यलाभेऽदुष्टत्वम्।तदु
प्रतीत्यवाधान्नन्यूनमितिपदभेदेविसन्धिर्न्नायथा।यद्यपिनदतिसरोर्षमृगाप
24 तिपुरतोपिमत्तगोमायुः।तदपिनकुप्यतिसिंहोह्यसदृशपुरुषेषुकःकोपः।नव्या
कीर्णंतुसाकांक्षोयथा।अथप्रजानामधिपःप्रभातेइत्यादौ।नान्यवाक्येसमाप्त
ता।समाप्तपुनरात्तंवाक्यभेदेनदोषः।यथा।तंशौरैःप्रतिजग्राहेत्यादौ।समस्तेय
तिभङ्गेनार्थेयथा।यद्यप्यपंप्रतिजहिजगन्नाथनमस्यतन्मइत्यादौ।वातादौ राम०
नार्थवर्जितम्।आदिपदेनविरहवाल्यादिपरिग्रहः।यथाकाकार्येशशलक्ष्म २४

णाइत्यादौ।विरुद्धत्वंतथावाक्यो।विरुद्धांधियमुत्पादयतीत्यभिप्रायेणाप्रयोगेतत्र
दोषइत्यर्थः।वाक्यार्थेषुयथासम्भवमाह।विरसंनामप्रधानके।यथाक्षिप्तोहस्ताव
लग्नःप्रसभमभिहतोप्याददानोंशुकांतंगृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणाविनमितोने
क्षितःसंभ्रमेण।आलिङ्गन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिःसाश्रुनेत्रोत्पलाभिःकामी
वार्द्रापराधःसदहतुदुरितंशाम्भवोवःशराग्निः।तद्व्यर्थनर्म्मणीयाम्यम।द्व्यर्थैःप
दैःपिशुनयेच्चरहस्यवस्त्वितिमरतोक्तेः।सर्वत्रहेतुमाहरसहानेर्योगतः।इहानी
सर्वसाधारणमदोषत्वमाह।तत्रतत्राभिधातव्यातथानुकरणादिषु।उक्तत्वाघ

भिधानेच कोपि दोषो न विद्यते। श्रीपाद स्तु। तदर्थाति शयेश्लेषे दैन्यकोपेव धार
२५ णे। विषादे विस्मये हर्षे पुनरुक्तं न दुष्यति। इति वैशेषिक गुणा मरीचिः॥ ॥इति
महाराजाधिराज श्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारिते ऽलङ्कार रत्नाकरे गुणारत्नम्॥ अल
ङ्कारास्तु शोभायै इत्युक्तमेतच्च साधु। यतः गुणवत्यपि निर्दोषे ऽलङ्कारैः काव्यश
जनि। जायते न्यैव सुषमा रत्नालङ्कार गौरिव। आह च निर्दोषं गुणवत्काव्यमित्या
दि। तत्र चमत्कार विशेषकारित्वमलङ्कार सामान्य लक्षणम्। शब्दार्थनिष्ठत्वेन राम०
विशेषितं विशेषलक्षणद्वयम्। परम्परया रसोपकारकत्वं तदित्यन्ये तत्र प्रथमं २५

शब्दालङ्कारान्विभजते चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासयमकश्लेषप्रहेलिकाः। प्रश्नोत्तरं च यमक
मष्टालङ्कृतयो ध्वनेः॥ तत्र कौतुकविशेषकाणि चित्रमातपत्रखड्गपद्मधनुश्चक्रादिभे
दादनन्तम्। यदाहा सर्वतोभद्रधेन्वादिगोमूत्रीं मुरजादि चागतप्रत्यागताद्या रु
शिवत्रकाव्यमुनीश्वराः। तच्च माघादौ सुव्यक्तत्वान्नेहोदाह्रियते। अन्याभिप्राये
णोक्तं वाक्यमन्येनान्यार्थकतया यद्योज्यते सा वक्रो   एतदेव वाकोवाक्यमि
त्युच्यते। यथा। कोयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं कृष्णोहं दयि
ते बिभेमि सुतरां कृष्णः कथं वानरः। मुग्धेहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्वि

२६
26

तामित्थं निर्व्वचनीकृतो दयितया मुग्धो हरिः पातु वः ॥ २ ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः
स द्विविधो लाटानुप्रासश्छेकानुप्रासश्च । तत्रासकृदावृत्तवर्णत्वं लाटानुप्रासः ।
यथा ॥ अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितैर्मितरङ्गितैः । आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्याकृ
तार्थयतु मानसम् । अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः । यथा ॥ नि
तम्बगुर्व्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्व्विधातृप्रतिमेन तेन । चकार सा मत्तचकोरनेत्रा
लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ । पदमेकं सदा कुर्व्वात दनुप्रासकाम्यया । आदि
क्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दं विचिन्तयेत् । इति रहस्यम् । गतं क्रियागुप्तादि

रा०म०
२६

था। पुंस्कोकिलकलस्यैतेनितान्तमध   रवैः। सहकारद्रुमारम्यावसन्तेकामपि
श्रियम। इदंचनानायदाङ्कः। क्रियाकारकसम्बन्धगुणान्यामन्त्रितस्यच। गुणतन्वा
समासस्यलिङ्गस्यवचनस्यच। ४। एकोच्चारणायन्द्भुतमेदत्वं श्लेषः यथा। येन
ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ। अयश्चाष्टधा। यदाह। विभक्तिपदवर्णानांलिङ्गस्यवच
नस्यच। भाषाप्रकृत्योर्भेदेन श्लेषाः स्युः प्रत्ययस्यच। महेडिलिकास्रक्षुतम
श्नः साचच्युतदत्ताक्षरादियथा। विदग्धः सरलोरागीनितम्बोपरिसंस्थितः।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः करोटकलंकूजतिकोविदः। अत्रविदग्धस्यत्रविकारस्थाने

कारदानाद्द्वितीयोर्थो भवति। सा च षोढा। तदाहुः। प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सा च
२८ षोढा च्युताक्षरा। दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्बिन्दुमत्यर्थवत्यपीति। ६। प्रश्नोत्तरमपि द्वि
27 विधम्। बहिरन्तश्च। तत्र बहिः। प्रश्नोत्तरं यथा। प्रायः कार्ये नियुध्यन्ते नराः सर्वे च
कीदृशाः। धनाधेयं भवेच्छब्दो नौ वाचीव रकीदृशः। सावधानाः। अन्तः प्रश्नोत्त
रं यथा। कोहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्ने मुष्मिन्किमुत्तरम्। कथमुक्तं न जानाति कद
र्थयसि यत्सखे। अनु। त्यार्थले सत्वानुपूर्व्वी विशिष्टजनसमुदायाभ्यासोऽयम एम०
कम्। यथा। नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्। मृदुलता २८

तलतात्तमलोकयत्सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः। तच्चेदं संक्षेपणास्माशीति एकत्र
रमित्यन्यत्र विस्तरः। एतच्च चित्रमेवान्तर्भूतमिति गोवर्द्धनः॥ ॥इत्यलङ्कारशे
खरे॰ लङ्काररत्ने शब्दालङ्कारमरीचिः॥ इदानीमर्थालङ्कारान्विभजते उपमा
रूपकोत्प्रेक्षाः समासोक्तिरपह्नुतिः। समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ
सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिर्विभावना। एवं स्युरर्थालङ्काराश्चतुर्दश नचाप
रो तत्र भेदे सति साधर्म्यमुपमा गुणाधिक्यगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमानमानि
कृष्टगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमेयम्। तां विभजते। वाक्यार्थातिशयश्लेष

निन्द्रामतविपर्ययाः। संशयोनियमः स्वच्छविक्रियेत्युपमादशतत्त्ववाक्यार्थेनै
२८ 28 ववाक्यार्थोपदुपमीयतोसावाक्यार्थोपमा। साचद्वयी। प्रत्येकसादृश्यानपेक्षात
त्सापेक्षाच। आद्यायथा। कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितोमदनमत्तवराहः
कामिमानसवनान्तरचारीकन्दमुत्खनतिमानलतायाः। अन्यायथा। त्वदान
नमधीरासमाविर्दृशनदीधिति। भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरंभातिपङ्कजम
यत्रातिशयितधर्मोपन्यासः सातिशयोपमा। यथा। कल्पद्रुमोनजानातिनद एम०
दातिहरस्त्यतिः। अयंतुजगतीजानिर्जानातिचददातिचापदश्लेषनिबन्धन २८

साम्यम्। श्लेषोपमा यथा।। तमालपत्त्राभरणा राजन्ते विलसद्द्युताः। वालेवोद्यानमा
लेयं शालकाननशोभिनी।। ३। यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपः। सा निन्दोपमा
यथा। नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः। ल   पि लो
के परिणाहि रूपं जातास्त्वदूर्वोरुपमानबाह्याः। यत्रासंस्पृष्टत्वज्ञानेन संसर्गमा
रोप्यप्रसञ्जनम्। साभूतोपमा यथा। उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गा
पयसः पतेताम्। तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः। य
त्रोपमानस्यैवोपमेयता सा विपर्ययोपमा यथा। अथ सुललितयोषिद्भ्रू

ल्लतावात्तुशार्ङ्गःमित्यादौ।यत्रोपमानोपमेययोःसंशयकोटितासासंशयोपमा
२९ 29 यथा।किमिन्दुःकिंपद्मंकिममुकुरबिम्बंकिमुमुखंकिमब्जेकिंमीनौकिमुमदन
बाणौकिमुद्दृशौखगौवागुच्छौवाकनककलशौवाकिमुकुचौतडिद्वातारावाक
नकलतिकावाकिमबला।यत्रैतरव्याहत्यासाम्यलाभःसानियमोपमा।यथा
क पुरन्दरादन्यःप्रतिमल्लोभविष्यति।ऋतेसहस्रकिरणात्त्वत्प्रतापसमो
पिकः।उपमानान्तरविरहतात्पर्येणादात्रस्वसाम्यंसास्वोपमा।यथा।आब एम०
र्जितंपक्ष्मलमक्षियुग्मंप्रोत्तद्युतिश्वैत्यजितामृतांशु।अस्याइवास्याःखल २९

दिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम्। अभेदानुमानवहिह भेदोद्रष्टव्यः। यत्रोप
मेयमुपमानविकारस्तयोर्व्यते सा विक्रियोपमा यथा द्दरिणादथ तन्नयनादथ यस्मा
त्पद्मपत्राच्च। आत्हृत्यकान्तिसारं विधिरस्रजत्तुभ्रुवोर्ह्स्यिम। श्रीपादस्तु। सम
भिव्याहारोपमाप्युक्ति। प्रकृत्येव मनोहारि वदनं हरिणादृशः। चन्द्रेह्लादकता
कस्माच्चन्द्रः केन परिष्कृतः। अत्र सर्व्वचन्द्रेनाधिकत्वश वेद्विभागेष्वतेदेष्य
म। कश्चिद्विशेषमादाय भेदोभेदश्च कश्चन। काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रा
न्वयापरा। विशेषणान्वया काचिदुपमां कापि तस्य राज्ञ अत्र च· न्सनतासाम्यमा

३०
धिक्यंयद्येवाभिधीयते। अहोकाव्यस्यमाहात्म्यंसमतेनप्रतीयते। तदाहराज
30
शेखरः समानमधिकंन्यूनंसजातीयश्चविरोधिच। सकुल्यंसोदरंकल्पमित्याद्याः
साम्यवाचकाः। अलङ्कारशिरोरत्नंसर्वस्वंकाव्यसम्पदाम्। उपमाकविवंशस्य
मातैवेतिमतिर्मम॥ ॥इत्यलङ्कारशेखरेऽर्थालङ्कारउपमामरीचिः॥ अति
साम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदप्रत्ययोरूपकम्। यदाह। तद्रूपकमभेदोयउपमानो
पमेययोरिति। दण्डिनोप्याहुः। उपमैवतिरोभूतभेदारूपकमुच्यतइति। तद्विभ एम॰
ज्यते। विरुद्धंचसमस्तंचव्यस्तंरूपकरूपकम्। श्लिष्टंचरूपकंतस्मात्संक्षेपा ३०

सच्छन्वधास्मृतमातत्त्रयश्चोपमानविरुद्धोर्थस्तत्र हितुद्वंयथा। दिवानपरिभूयते
नचमनागपिक्षीयतेनवाचरमवारिधेःपयसिलुप्तिमाविन्दति। नचत्रिदशासु
भ्रुवांवदनकान्तिभिर्जीयतेयशस्तुहिनदीधितिर्जयतिकोपिभ्रमीयते:। समस्तं
यथातस्याबाहुलतापाणिपद्मंचरणपल्लव८। मुखेन्दुरस्मिन्भ्रमरौसर्वेस्वंसध्य
धन्वन८। व्यस्तंयथा। भुजौमृणालेवदनंसुधांशुःकुन्दानिदन्ताश्चधरगोसरोजो
स्मितंप्रसूनानिकरौप्रवालेपयोधरौभ्रामिधरोमृगाक्ष्याः। रूपकरूपकंय
था। मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन्भ्रूलतानर्त्तकीतवातरीनर्त्तिलसत्त्वरीकेतकीदल

३१ लोचने। श्लिष्टरूपकं यथा। राजहंसोपभोगार्हभ्रमरप्रार्थ्यसौरभ पुष्पाति
सुखमां कांचित्सुखपङ्केरुहं तव। इदं च समस्तासमस्तादिभेदादनन्तमालक्षणा
31 प्यत्रैवान्तर्भवति। उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेरत्रापि सत्त्वात्। तदुक्तं रू
पकं लक्षणादिकमिति। सा च द्विधा समस्तासमस्तभेदात्। तत्र समस्तलक्षणा
यथा। उदयति कनकाद्रैश्चलयोरुपरि चलत्पङ्कजश्चन्द्रः तदुपरि बिनान्धका
रः कस्य कृते धातुरीदृशी सृष्टिः। असमस्तलक्षणा यथा। तामरसे सालसतां ज राम०
नमुचि कशिवद्विपर्यासः। निस्यन्दतालतायां कथयति कस्यापि पुण्यानि ३१

॥ ॥इत्यलङ्कारसर्वस्वेऽलङ्काररत्नेन रूपकमरीचिः॥ अन्यनिमित्तके वस्तुन्यन्यनि
मित्तकत्वारोप उत्प्रेक्षा॥यथा॥गमनमलसंयातेः कुम्भलक्ष्मीः कुचाभ्यामविकलक
रशोभामुरुकाण्डद्वयेन।यदियमहरदेषा हेतुनानेन नूनं निजवपुषि करीन्द्रः पां
शुपरं क्षिपत्ति।इयच्च।सर्वालङ्कारसर्वस्वं कविकीर्त्तिविवर्द्धिनी।उत्प्रेक्षा हरतिस्वा
न्तमचिरोदास्मितादिवत्र।मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनं जानामि तर्कयो इवेत्यादिभिरु
त्प्रेक्षा व्यज्यते काव्यवर्त्मनि। अन्यदभिप्रेत्याथाभिधानं समासोक्तिः।सैव धान्या
पदेशा इत्युच्यते।यथा त्वपीयत्वदिवापिभूषणामसिद्धासपरीक्षितकोमाधुर्य्यं

तत्रविश्वतोपिविदितामाध्वीकमाध्वीकथा। एतत्किंतुतथाप्यउत्तुदमिवभ्रमोनवे
३२ लुप्यसेयः कान्ताधरपल्लवेमधुरिमानान्यत्रकुत्रापिसः। किञ्चिदपन्हुत्ययदन्या
32 र्थंप्रदर्शनंसापन्हुतिः। यथा। सीत्कारंशिक्षयतिव्रणयत्यधरंतनोतिरोमाञ्चम्
नागरिकः किमुमिलितोनहिनहिसखिहैमनः पवनः। आरब्धानुकूलाकस्मि
कसहकारिलाभः समाहितम्। यथा। मानोपनोदनविधौमदिरेक्षणायायाव
न्नमामिचरणावथतावदेव। नीपस्खलन्नवसमीरधुरंधराणिप्रादुर्बभूवुमचुर एम०
चिराह्नगर्जितानि। यस्यवस्तुनोयत्स्वभावतातदाख्यानंस्वभावः तदेवजा ३२

तिरित्युच्यते यथा। चलति कथञ्चित्स्पृष्टा यच्छति वाचं कथञ्चिद्दाली नाम। आस्ति

तु मेव हि मनुते गुरुगर्वभरालसा सुतनुः। विरोधो हि द्विविधः तत्राद्यः पारमार्थिको

विरोधोपि अविचार्येन विरुद्धतया प्रतीयते यथा मनीषितामर्चं गृहेपि देवतां तयः

कवत्से कचता वकं वपुः इत्यादौ। द्वितीयस्तु यथा श्रुते विरोधप्रतिसन्धानेपि यत्राभि

प्रेतार्थमालाया विरोधः। अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते यथा। भक्तानां कामदस्तु

ष्टो नु पाकामं दहन्नपि। अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्धर्स्तमीशं स्तुषीमहि। उत्तरोत्तरंय

त्रसाराकर्षः स सारः। यथा विषयेषु तावद्वलास्तास्वपि गोप्यः स्वभावमृदुवाचः।

३३ 33 मध्येतासामपि सा तस्या अपि सा चिवीक्षितं किमपि ॥ २ ॥ समस्तवाक्योपकारत्वं दी
पकत्वम् । तच्चाभिन्नतत्तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम् । यथा । न्यस्यन्ति निचुलोत्स
ङ्गे· गायन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ अत्र विस्तरभया
त्सर्वं नोदाह्रियते । एतच्च मालादीपकभेदाद्बहुलम् । तत्र पूर्वापरवाक्यार्थयोरुप
कार्योपकारकभावः शृङ्खलामालादीपकम् । तत्रोत्तरस्य पूर्वं पूर्वोपकारकत्वं यथा । चा
रुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः । तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां म एम०
दस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥ पूर्वस्योत्तरोपकारकत्वं यथा । सङ्ग्रामाङ्गनमागतेन भ· ३३

वता चापे समारोपिते देवाकर्णापये न येन सहसा पयत्समासादितम्। कोदण्डेन
शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरनश्वा कीर्त्या च लोकत्र
यम्। १०। समानकालतोक्तिः सहोक्तिः। सा च द्वयी। उदासीनयोस्त्वराप्रतिपत्ते
ये कार्य्यकारणयोरपि। आद्या यथा। सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रय
ः। समं मम शरीरेण क्षीयन्ते दिवसाश्च मी। अन्त्या यथा। वर्द्धते सह पान्थानां मूर्छ
या चूतमञ्जरी। पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः। प्रयोज्यप्रयोजकयो
र्वैयधिकरण्यमन्यदेशत्वं यथा। सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कात

रः साक्षीतोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखे हावयमासाक्रान्ता जघनस्थलेनगुरु
३४ 34 णागन्तुं न शक्तावयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवोजाताः स्मइत्यद्भुतम्। कारणेस
त्यपिकार्याभावोविशेषोक्तिः। यथा। आवातिवारिधरशीकरभारवर्षीसैरंकद
म्बवनदुर्ल्ललितः समीरः। अङ्गेऽर्पितानिनलिनीनवपल्लवानि तापस्तथापि
सुदृशः शिथिलोनजातः।१३। कारणं विनापिकार्योदयोविभावना। यथा। ना
रत्नाभरणानिमत्तिनिश्वाससहार्याण्यपिनांशुकानि। तथापिसासम्प्रति राम०
सारसासीद्दिनेदिनेकामपिकान्तिमेति। केचित्तु अन्यदेशत्वमेवविशेषोक्ति ३४

विभावनाधिकरणाद्वयमादाय अन्ये तु अनयोरेवैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः। व्य
तिरेकमादायेति गोवर्द्धनस्ताभ्यामेवान्यथासिद्ध्यान्यदेशत्वमेव निराचकार॥१८॥
व्यतिरेकालङ्कारस्त्वतिरिच्यत इत्येकोसमवयथा। कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलङ्की
क्षीयते दृम। दोषाकरः कथङ्कारं त्वदाननसमः प्रिये। एकेनापरस्यान्यथासि
द्धिराक्षेपः सोपिपृथगित्यपरे यथा। इन्द्रेण किं स्यद्यदि कर्णनरेन्द्रस्त्वैरावते
न किमहो यदि तद्द्विपेन्द्रः। दम्भोलिना यथलमलं यदि तत्प्रतापः स्वर्गोप्ययं न
नमुधा यदि तत्पुरी सा। सुखबोधाय बालानामतिकोमलवर्त्मना। मया संक्षेप

३५ णादिस्थमलङ्काराः प्रदर्शिताः यथैतेषां मिथो भेदः परेषां व्यतिरिक्तता। तथालं
ङ्कारसर्वस्वे सप्रपञ्चमहर्शयम्॥ ॥ इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यच
न्द्रकारिते ऽलङ्कारशेखरे ऽलङ्काररत्नम्॥ उपमा काव्यस्य सम्पदा सर्वस्वं सा च सा
धर्म्यमितीदानीं साधर्म्यप्रतियोग्यनियोगिना वा हा चन्द्रकला जटामशिरी
षविद्युत्तारा कनकलता च। दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरभिर्योषिद्दृश्या।
यथा॥ शिखेव दीपस्य लतेव हैमी कलेव चां त्वगिवाम्बुजानाम्। शिषप एम०
स्मरहेमयष्टिः सा मे कदा लोचनगोचरः स्यात्। मदनकतत्र शाखालम्बिछोल ३४

दृग्युग्मंतुहिनकिरणविम्बेखञ्जरीटप्रचारः।विकचकमलकोपेदाडिमीवीजपङ्क्तिः
स्त्रितयमिदमपूर्वंदृश्यमेकत्रचित्रम्।तडिद्धातारावेत्यादि।उद्भिन्नयारत्नशला
कयेवेत्यादिदर्शनात्तथात्वंवर्ण्यतइत्यप्याहुः।अयत्नानन्दसन्दोहदायिनीपरि
वर्णितोयोषिदित्युर्वर्त्तते।यथा।साकौमुदीनयनयोरमृतैकवर्त्तिरानन्दपङ्क
जवनीविलसत्तलागः।प्राणाःस्मरस्यजनपुण्यतरोःफलानिसाफल्यमक्षिजन्
नुषश्चेतोयथा।साकौमुदीनयनयोरमृतैकवर्त्ति[illegible]षाङ्कगतानजाने॥शक्ति
मर्त्तिमयांस्मरस्यजगतांनारीमयंमण्डनंकान्तानामुपमानकल्पनकलाका

३६ 36
तेः समुत्तेजनमाल्लक्ष्मीः संसृतिसागरस्यसारसीलावण्यपुण्याम्भसासाराजद्भूजव
सुषांस्मराममदानन्दपरायस्थल्ली। रोचनास्वर्णाविद्युद्धिहरिंद्राभिर्वराटकैः। चम्प
कैर्हेमकेतक्यावर्णपिते तत्तनोद्युतिः। यथाः मत्ययुपमवीजद्युतिकाञ्चनकेतक
छायमा। गोरोचनातिगौरं वपुरपिसासात्कृतं तस्याः। चम्पकदामहरिद्राकाञ्च
नसौदामिनीनांचा। द्वेपयति कान्तिमेषानिजवपुषापम्प श्री। इदमुपलक्ष
णमा। तामयुतत्तामरसान्तराभामित्यादेः। वेत्रवचान्तुल्सत्तचावधनांकर्णान्त राम०
तोगणात्तल्लागतानि। अद्भः सखेलंयदिनापतिष्यल्कोवेदयिष्यन्नेव चम्पका ३६

नि। इत्यादेः श्यामो वालवः पञ्चषपादनानामित्यादेः। काश्मीरगौरवपुषामभिसा
रिकाणामित्यादेः स्वतत्साम्यमपि बोध्यम्। तमः शैवालं पाथोदवर्हं भ्रमरचाम
रैः। यमुनावीचिनीलाश्मनीलाञ्जनैः समः कचः। यथा। न जीमूतच्छेदः सद्दिग
गनचारी न च तमो न तस्येन्दोर्मैत्री न च मधुकरास्ते हि मुखराः। न पिच्छं तत्केकिन्य
चितमसितं तोयं न च मणिर्मर्दुलादं ज्ञातं बत न चिकुरपाशो मृगदृशः। जानामि जा
नकि कलिन्दसुताजलेस्मि   न्नामिह न्नयदिमास्तव कुन्तलानाम्। वीचीषु नी
लकमलश्रियि शैवलेषु दृश्यन्त एव तु चयः कराणाम्। प्रकीर्णाः। तारारदानां वदन

३८ स्यवस्त्रंतुचाकचानांवनभोजयन्तीम। आकारात्मस्तोर्द्धितयंमधनिमहीमतः
कस्यनभोजयन्तीम॥ कुर्प्यासेनस्थगितल्हयामस्युटहाटकायंमस्तान्येवमनि
37 वसनांहामरंवारिदाभशयत्रासीनारतिरिववशि यसीवीथिकायांविक्री
णीतेमुकुलितमुखीसंहत्यामौक्तिकानि॥ इदमुपलस्मरणांपुनःपुनःकाच
नकुर्वतीकचछ धियाधपजधमसंयहम। सारथीस्मितैस्तर्कितततन्निज
न्नमावबन्धतन्मर्द्वजचामरंचिरात। इतिधपसाम्यमपिवोध्यमापात्राः प राम०
स्वहस्तश्वकलापार्थाः कचात्योरइतिरहस्यम॥ ललाटमर्द्धचन्द्रेणाहेमप ३८

द्विकयातथा। यथा। केशान्धकारादथदृश्यभालस्थलार्द्धचन्द्राध्रुवमष्टमीयम्। ए
तांयदास्ताद्यजगज्जयायमनोभुवासिद्धिरसाधिसाधु। अधस्तादन्धकारागा
मुपरिष्टात्कुचद्वयोः। सि रबिन्दुस्तुसुभगादृश्याकमकपट्टिका। वल्लीस्मरध
नुर्वीचिमध्याल्लीपल्लवैस्तुवा। यथा। अथसुललितयोषिद्भ्रूलतेत्यादि। श्यामी
स्कदं चकितहरिणीप्रेक्षणेदृष्टिपातान्गण्डच्छायांशशिनिशिखिनांवर्हभा
रेषुकेशान्। उत्पश्यामिप्रतनुषुनदीवीचिषुभ्रूविलासान्हन्तैकस्थंक्वचिदपि
नतेचण्डिसादृश्यमस्ति। अपल्लवंमधुपराजितंचं। निधिस्तेगण्डस्थलीकन

कदर्थ्यणादर्थ्यं इत्त्वी॥ हिक कणिदमुक न्नरहंसवर्णिप्राणाममासिमदनस्य
चजैत्रमस्त्रम्॥ चन्द्रादेर्गीकपोलस्यासुव्यक्तमव्यवहितश्लोकद्वये इदमुप
३८ 38 लक्षणाम्॥ मधुकुसुमभ्रान्त्या तथा गराडयोरित्यादेस्तथात्वमपि॥ मुखस्येन्दू
दर्थ्यणाः॥ किमिन्दुः किंपद्ममित्यादौ॥ तिलप्रसूनं नासायाः॥ यथा बन्धूक
द्युतिबान्धवोयमधरः स्निग्धो मधूकच्छविर्गराडश्च राडि चकास्ति नीलनलिन
श्रीमोचनं लोचनम्॥ नासाभ्येति॥ तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रियेप्रायस्त्व राम०
न्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः॥ कामस्तूणीकृत्य नासां वर्ण्यत इति ३८

श्रीहर्षः। नासावंशो मृगीदृशामित्यथख्याति। नासानालीति लोपमेत्यपि पठन्ति। का

कम्बोः समः स्मृतः। यथा। हे कण्ठकराद्वीत्यादौ। कण्ठश्रीवेतहृद्देवाष्टमान्यस्त्या

दौ। धाम्रगतन्नेत्रघाथोजतत्यत्रखगरवज्जतैः। नेत्रंचकोरतन्नेत्रकनकालिस्म

रामुगैः। यथा। चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानांनिमेषयन्त्रेणाकिमेषकृष्टः। सारःसु

धोद्गारमयःप्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः। हरिणादयतन्नयनादयथपमा

त्यमपत्राद्य। किमत्रेकिंमीनाविद्यादि। नयनेखञ्जनकमलेवाह्नविलसन्मरणा

लविशारवराडवपुरपि शिरीषकुसुमंमुखमिन्दुस्त्वंशारल्लक्ष्मीः। चकारसाम

नचकोरनेत्रा विलोलनेत्रभ्रमरैर्जवा स्तानापर्मानन्दलैः काञ्चनकेतकीनामहो
३९ वधनांप्टथगेवद्दृश्यिः। केचित्तु। कोशातकीपुष्पसमानकान्तिभिर्मरवैर्विनिद्रोल
39 णवाराणचक्षुषः। यामीणवध्वस्तमलक्षिताजनैरविरहतीनामुपरिव्यलोकय
न। इतिमास्वदर्शनात। कोशातकीलेनमुखंवाराणत्वेननेत्रंवर्णनीयमितिवद
न्तिअन्येतु। तयाप्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्याप्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्याः। प्रस
न्नचेतः सलिलः शिवोभूत्संसृज्यमानः शरदेवलोकः। इतिदर्शनान्नेत्रंकु राम०
मुदोपमेयमित्याहुः। प्रवालविम्बवन्धकपल्लवैरधरोष्टकोः। वर्णैर्माधुर्य ३९

माश्रित्यययावन्मधुरवल्गुभिः। यथा। पुष्पंप्रवालोपहितंयदिस्यान्मुक्ताफलंवा
स्फुटविद्रुमस्थम्। ततोनुकुर्याद्विशदस्यतस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य
तन्वीश्यामाशिखरदशनापक्वबिम्बाधरोष्ठीमध्येक्षामाचकितहरिणीप्रेक्ष
णानिम्ननाभिः। श्रोणीभारादलसगमनास्तोकन

वल्ला० ३

४०

रम०
४०